

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**QANADLI İFADƏLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ SEMANTİK
TRANSFORMASIYA MƏSƏLƏSİ
(V.Skottun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi əsasında)**

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Günay Xalid qızı Əfəndiyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin İngilis dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Cəfər Əsəd oğlu Cəfərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gülçöhrə Babaəli qızı Alyeva

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məhəbbət Nəcəf qızı Əsədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Cavanşir Xankişi oğlu Muradov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri

filologiya elmləri
doktoru, professor

Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevincə Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmlər doktoru,
dosent

Gülsüm İsmayil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Zəngin xalq dili xəzinəsinə daxil olan, dünya və milli mədəni fondun əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən “qanadlı ifadələr” bir istedad sahibinin məhsulu olmasına baxmayaraq, milli dil hüdudlarından kənar, başqa xalqların dilində də işlənməkdədir.

“Qanadlı ifadələr”də hər bir xalqın həyat təcrübəsi, tarixi, adət və ənənələri, mentaliteti yığcam, lakonik, bədii, obrazlı şəkildə öz əksini tapır.

Frazeologiya nəzəri dilçiliyin aktual problemlərindən olsa da, bu sahədə hələ tədqiqə ehtiyac duyulan məsələlər çoxdur. Frazelogizmlərin milli-mədəni semantik yükə malik olması ölkəşünaslıq haqqında məlumatı özündə ehtiva edir və bu da onların transformasiyasını çətinləşdirir.

“Qanadlı ifadələrin” tədqiqi dilçiliyin antropologiya, mədəniyyət tarixi, sosiologiya, psixologiya, fəlsəfə, habelə bir sıra başqa sahələrlə əlaqələndirilməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan tədqiqatın etnolinqvistik xarakter daşdığını qeyd edə bilərik. Bunu nəzərə alıb şotland əsilli məşhur ingilis yazıçısı, XIX əsrin əvvəllərində “tarixi roman janrının banisi” Volter Skottun əsərlərinin dilini tədqiqata cəlb etməklə “qanadlı ifadələr”in etimologiyasını nəzərdən keçiririk. Zamanın sınağından çıxan, nəsildən-nəslə ən qiymətli yadigar kimi keçən “qanadlı ifadələr” öz kommunikativ-ifadə zənginliklərini saxlamışdır. Müxtəlif sistemli dillərdə “qanadlı ifadələr”in araşdırılması dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün və tam təsəvvür yaratmaq baxımından maraqlıdır.

Bu gün xarici dillərin öyrənilməsi geniş vüsət aldığından qloballaşma yolu ilə gedən ölkəmizdə tərcümənin əhəmiyyəti sürətlə artmaqdadır.

Tərcümə zamanı ən çox problem yaradan məhz frazeoloji dil faktlarıdır. V.Skottun əsərlərində işlənməmiş qanadlı ifadələr milli mədəniyyətin xüsusiyyətlərini özlərində ehtiva etdikləri üçün onların həm məzmun, həm də pragmatik rəfinin tərcümədə əks etdirilməsi

zamanı hədəf dildə çətinliklər meydana çıxır. Buna görə də orijinal (məxəz) mətnin bədii tərcümədə adekvatlığının təmin olunması kifayət qədər aktualdır. Azərbaycan dilinə V.Skottun iki irihəcmli romanı: “Kventin Dorvard” (tərcüməsi Mikayıl Rzaquluzadə), “Ayvənhəu” (tərcüməsi prof. Qılıncxan Bayramov) tərcümə olunmuşdur. İngilis dilinin frazeologiyadan bəhs edən müəlliflər A.Devid, A.Alyoxina, N.Xomski, A.Kutler, R.Gibb, Z.Harris, A.Makkai öz tədqiqatlarında bu sahənin prinsiplərini müəyyənləşdirmişlər. Azərbaycan dilçilərindən M.Tağıyev, S.Murtuzayev, H.A.Bayramov, S.Cəfərov, M.Adilov, Z.N.Verdiyeva, A.Qurbanov, K.Y.Əliyev, Z.Əlizadə, M.Mirzəliyeva bu sahəyə müraciət etmiş, müxtəlif dil materialları əsasında frazeoloji ifadələrin bölgüsünü vermişlər.

Rus alimlərindən A.K.Kunin, M.Aşukina, V.Vinoqradov, M.Maksimovun frazeologiya ilə, idiomlarla bağlı əsərləri nəzəri problemlərin araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Frazeologiya sahəsində bir çox dünya alimləri – Ş.Balli, K.Rozmeri, J.Siqson, K.Vebster, B.Foster, dəyərli tədqiqat əsərləri yaratmışlar. V.Skottun bədii əsərlərinə dair annotasiya xarakterli məlumatlar ensiklopedik nəşr və dərsliklərdə, məcmuə və toplularda verilmişdir. Rusiya, Böyük Britaniya və ABŞ-da ədibin yaradıcılığına və bioqrafiyasına həsr olunmuş nəşrlərə rast gəlmək mümkündür.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı kimi V. Skottun “Ayvənhəu” (“Ívanhoe”), “Kventin Dorvard” (“Quentin Durward”) əsərlərinin dili seçilmişdir. Göstərilən əsərlərin tədqiqat obyektı kimi seçilməsi əsərlərin tarixilik baxımından əhəmiyyəti və Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaları ilə bağlıdır.

Tədqiqatın predmetini V. Skottun əsərlərində işlənmiş “qanadlı ifadələr”in obrazlılıq yaradan dil materialı və yazıcının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələrində üslubi fəndlərin linqvistik uyğunluğudur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. V.Skottun əsərlərində müəllif üslubunun dil xüsusiyyətini təşkil edən “qanadlı ifadələr”i müəyyənləşdirmək, onların Azərbaycan dilinə hansı üsullarla transformasiya olunduğunu təyin etmək işin əsas məqsədidir. Bu

məqsədə çatmaq üçün tədqiqat prosesində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- ümumiyyətlə, dilçilikdə qanadlı ifadələr probleminin tədqiq edilməsinin vəziyyətini və səviyyəsini müəyyənləşdirmək;

- müasir ingilis dilində qanadlı ifadələrin xarakteri, növləri və dil sistemindəki yerini düzgün müəyyən etmək;

- V.Skottun əsərlərində işlənmiş və bədii-təsviri vasitə sayılan “qanadlı ifadələr”in özünəməxsus şəkildə işlənməsini üzə çıxarmaq;

- “qanadlı ifadələrin” mənbə və struktur baxımından dəqiqləşməsi və təsviri;

- müəllifin bədii məqsədlərinin reallaşmasında, bu dil ifadələrinin seçimində onun xüsusi duyumunu aşkarlamaq;

- müəllifin işlətdiyi “qanadlı ifadələrin” əsas üslubi funksiyalarını əsərlərində təyin etmək;

- orijinal mətnlə tərcümə olunan (hədəf) mətn arasında adekvatlığın nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmək məqsədilə tərcümə meyarlarını nəzərdən keçirmək;

- ekvivalentlik meyarı, yığcamlıq, fikir aydınlığı, eləcə də tərcümənin pragmatik aspektini nəzərə almaqla V.Skottun əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümələri ilə tutuşdurmaq, müqayisəli təhlil aparmaq.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada müqayisəli-tarixi, müqayisəli-tipoloji və tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir. Orijinalın söz və ifadələrinin etimoloji-tarixi tədqiqatı nəzərdə tutulduğu üçün linqvo-stilistik təhlil də nəzərə alınmışdır. Personajların danışmaq tərzini, müəllifin ictimai mövqeyi, fon bilikləri nəzərə alınmaqla tənqidi diskurs təhlili də tətbiq olunmuşdur. Təhlil olunan dil materialı sistemləşdirilmiş və təsviri metodla göstərilmişdir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

- ingilis dilində “qanadlı ifadələr”in nitqdə işlədilməsi və mətndəki mövqeyinin elmi-nəzəri səciyyəsi müəyyən edilir;

- mənbə mətnin hədəf mətnə adekvatlığının müəyyənləşdirilməsi hər iki mətnə işlədilmiş üslubi fiqur və ekspressiv vasitələrin fərqli səciyyəindən çıxış etməklə təyin

olunur;

– “qanadlı ifadələr”in mənbəyinin dəqiqləşməsi tərcümənin adekvatlığını təmin edən faktorlardandır;

– müxtəlif sistemli dillərdə “qanadlı ifadələr”də bu və ya digər semantik ümumilik istisna olunmur;

– çoxsaylı bədii priyomlarla yanaşı, “qanadlı ifadələr”in işlənməsi ədəbin fərdi üslubunun göstəricisi kimi çıxış edir;

– üslubi fiqur kimi və personaj nitqinin səciyyələndirilməsi üçün istifadə olunmuş “qanadlı ifadələr”in tədqiqi və təhlili yolu ilə ədəbin əsərlərinin sintaksisi, ritm və melodikası, obrazlılığı müəyyənləşdirilir.

–V.Skottun əsərlərində obrazlılığı təmin etmək üçün işlənmiş qanadlı ifadələr yeni məcazi mənə yaratmaqla semantik dairəni genişləndirir;

–tərcümə prosesində qanadlı ifadələrin semantikasında ümumilik istisna olunmur;

–qanadlı ifadələrin tam adekvat tərcüməsini əldə etmək üçün onların mənbə və müəlliflərinin aşkar olunması transformasiyanı asanlaşdırır;

–qanadlı ifadələrin V.Skottun əsərlərində işlənməsi onun üslubunun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir;

–variantivlik həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərinin əksər qanadlı ifadələri üçün səciyyəvidir.

Dissertasiya işində istifadə olunan elmi və bədii mənbələr əsasən, üç növ üzrə qruplaşdırılmışdır: 1) ümumnəzəri; 2) Azərbaycan frazeologiyasına aid materiallar; 3)V.Skottun orijinal əsərləri və həmin əsərlərin tərcümə variantları. Birinci növ mənbə, əsasən, dissertasiyanın elmi-nəzəri əsaslarını təşkil edir. İkinci növ mənbə Azərbaycan dili frazeologiyasına həsr olunmuş əsərlər, üçüncü növ isə bədii əsərlər və tərcümə mətnləridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan və ingilis dillərinin materialı əsasında “qanadlı ifadələr” V.Skottun yaradıcılığında hərtərəfli və tam təhlil olunur, işlətdiyi “qanadlı ifadələr”in özünəməxsusluğu təyin edilir, həmin ifadələrin işlənməsi ilə müəllifin üslubi vasitələri aşkarlanır, eyni zamanda, bu

frazeoloji ifadələrin mətndə yerinə yetirdiyi funksiyalarına nəzər salınır. Bundan başqa, “qanadlı ifadələr”in yaranma yolları araşdırılmaqla dil sistemində frazeoloji qatın universal və xüsusi cəhətləri təhlil edilir. Tədqiqat işində “qanadlı ifadələr”in struktur-semantik ekvivalentliyi, tərcümədə üslubi dəqiqliyi hərtərəfli araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Müxtəlif sistemli dillərdə qanadlı ifadələrin yaranma mexanizminin araşdırılması, onun mahiyyətinin açıqlanması ümumi dilçiliyin və frazeologiyanın nəzəri problemlərinin işlənməsi baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Aparılmış tədqiqat tərcümə nəzəriyyəsinin frazeoloji aspektini izah və onlara əlavələr etməklə bədii mətnin adekvat transformasiyası ilə əlaqədar tərcüməşünaslıq elminə öz töhfəsini verir, bu cür tədqiqatların nəticələri tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasının ümumi və əlahiddə qanunauyğunluq və prinsiplərini tapmağa və müəyyən etməyə, tərcümə prosesində ortaya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa, mənbə və tərcümənin dillərin quruluşundakı fərqlərlə bağlı müxtəlif problemlərin həllinə şərait yaradır.

Bədii əsərin tərcüməsində frazeoloji ifadələrin adekvatlıq baxımından təhlili dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması prosesində, tərcümə dərslərində, frazeologiyaya aid xüsusi kursların aparılmasında, frazeoloji lüğətlərin tərtibində, tarixi frazeologiya və leksikologiya bəhslərinin tədrisində əhəmiyyətlidir.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi: Dissertasiyanın əsas müddəaları və ayrı-ayrı fəsilləri kafedra iclaslarında, Universitetdə keçirilən respublika və beynəlxalq elmi-praktiki konfranslarda məruzələr şəklində müzakirə edilmiş və dərc olunan 13 elmi məqalədə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin əsas nəticələri və irəli sürülən təkliflər Azərbaycanca keçirilən respublika və beynəlxalq konfranslarda məruzələr şəklində təqdim edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya ADPU-nun İngilis dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 5 səhifə, I fəsil 28 səhifə, II fəsil 45

səhifə, III fəsil 40 səhifə, Nəticə 4 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 13 səhifədir. Ümumi həcm 132 səhifə – 204 133 işarə.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeiasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Tədqiqat işinin dörd yarım fəsildən ibarət olan I fəslə **“Qanadlı ifadələrin ümumi dilçilikdə tədqiqi”** adlanır.

I yarım fəsildə **“Frazologiyanın əsas müddəaları”** təhlil edilmişdir. “Qanadlı sözlər” ifadəsi Yunanıstanın əfsanəvi şairi Homerin “İliada” və “Odisseyə” poemalarında tez-tez rast gəlinən deyimdir. Homer xalqın arasında çox sürətlə yayılan sözləri “qanadlı sözlər” adlandırmışdır. Lakin Homerin əsərlərində onlar linqvistik termin deyil, dərin mənanı özündə ehtiva edən poetik obraz, epik poema qəhrəmanının nitqindən əvvəl göstərilən daşlaşmış metaforadır. Musa Adilov qanadlı sözlər termininin filologiya elminə XIX əsrdə alman alimi G.Byuxman (Geflügelte wörte-Qanadlı sözlər)tərəfindən gətirildiyini qeyd edərək yazır: *“Müxtəlif köklərə malik ifadələrin mənasını başa düşdükdən sonra cümlədəki fikir tam aydın olur”*¹. *“Ölkədə geniş kütlə daxilində daim işlənen, tarixi mənbəyi və bədii mənsubiyyəti bəlli olan ifadə və adlar “qanadlı sözlər” adlanır”*².

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin sözləri ilə desək, *“sözdə qanad var. Sözüün qanadları kəpənək qanadları kimi, hər çiçəyin*

---

¹Adilov, M.İ. Niyə belə deyirik / M.İ.Adilov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 432 s.

² Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri / M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva – Bakı: Elm və təhsil , – 2020. – 656 s.

üstündə bir bir cür görünür”³.

M.T.Tağıyev isə frazeologiyanı geniş mənada izah edənlərlə razılaşmır. O, deyir: *“Dilçilik elmlərindən biri olmaq etibarilə frazeologiyanın vəzifəsi yalnız dil quruluşuna aid olan söz birləşmələrini tədqiq etməkdir. Frazeoloji ifadələr dilimizin zəngin ifadə vasitələrindən biridir. Bunların içərisində əsas yeri atalar sözləri, xalq məsəlləri və idiomlar tutur. Atalar sözləri, xalq məsəlləri və idiomlar hər bir xalqın obrazlı təfəkkürünün məhsuludur, onun milli ruhunu təmsil edir. Bunlar ağızdan-ağıza gəzir, xalqın yaradıcılıq süzgəcindən keçir, zamanın sınaqlarından çıxır, get-gedə büllurlaşır”⁴.* Frazeoloji birləşmələrdə hər bir xalqın məişəti, adət-ənənəsi, həyat təcrübəsi və mübarizəsinin bəzi incə cəhətləri, izləri öz əksini tapmışdır. Məna dərinliyi, forma gözəlliyi bu ifadələrin əsas məziyyətidir. Atalar sözləri, xalq məsəlləri başqa frazeoloji ifadələrin yaranmasında da mühüm rol oynayır.

M.Hüseynzadə bu sahədə ilk təşəbbüs göstərən dilçilərdən biri olmuşdur. O, 1954-cü ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” kitabında “Frazeologiya” adı altında xüsusi bölmə ayırmışdır. Həmin hissədə atalar sözləri, məsəllər, hikmətli sözlər, idiomatik ifadələrin frazeoloji birləşmə hesab edilməsi, iki və daha çox sözün birləşməsindən əmələ gələn bir məfhum kimi dərk olunması, üzvlənə bilməyən cümlə şəklində işlənməsi, komponentlərin məcazi məna kəsb etməsi, idiomatik ifadələrin mənbəyi və s. barədə müəyyən məlumat verilmişdir.

Ə.Dəmirçizadə “İdiomatik vahidlər” adı altında frazeoloji vahidlərdən də bəhs etmiş, idiomların üslubi imkanları, hər şeydən əvvəl, onların ayrı-ayrı sözlər və ifadələrə sinonim ola bilməsi, ilə izah edilir və məhz sinonimliklə də onların üslubi və s. məsələləri izah edir⁵. Müəllif belə nəticəyə gəlmişdir ki, *idiomlar bütün üslublarda istifadə olunur, lakin ən çox və hərtərəfli istifadə meydanı bədii üslubdur.* Kitabda idiomların üslubi məqamları “daxili və zahiri

---

³ Vahabzadə, B. Dərin qatlara işıq / B.Vahabzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 320 s.

⁴ Тагив, М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка / М.Т.Тагив. – Баку: Маариф, – 1966. – 251 с.

⁵ Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. – Bakı, – 1962.

imkanlar” adı ilə iki yerə ayrılmışdır.

İdiomatik sözlər, idiomatik ifadələr, idiomatik cümlələr – zahiri, idiomların ekspressivlik və məna rəngləri, sahə mənsubiyyəti isə daxili üslubi imkanlar hesab edilmişdir. Ekspressivlik rəngləri dedikdə, idiomların bədii təsvir vasitəsi kimi çıxış etməsi, məna rəngləri dedikdə isə sinonim, antonim və çoxmənalı olması nəzərdə tutulmuşdur.

Son zamanlar müasir ingilis dili frazeologiyasının tədqiqatçıları frazeoloji vahidləri daha çox diaxronik aspektdə öyrənməyi məqsəduyğun hesab edirlər.

İkinci yarımfəsil Qanadlı ifadələrin qrammatik kateqoriyalar üzrə qruplaşması adlanır. Burada qeyd edilir ki, söz birləşmələri də sözlər kimi, yalnız cümlə daxilində dilin kommunikativ vəzifəsinə xidmət edə bilər.

Deməli, söz birləşmələrindən danışarkən müstəqil mənaya malik olan iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn vahid bir anlayış haqqında təsəvvür yaradan birləşmələr nəzərdə tutulmalıdır. Elə bu əlamətinə görə, söz birləşmələri cümlələrdən fərqlənir. Söz birləşmələrində nüvə söz başqa sözləri özünə tabe edir.

H.Svit göstərir ki, *söz birləşmələrində əsas məna daşıyan söz tabe edən söz kimi çıxış edir*. H.Svit söz birləşmələri əvəzinə “word group” termini işlədir⁶. Amerikalı dilçi Leonard Blumfildin XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq söz birləşməsi probleminə struktur dilçilik nəzəriyyəsi baxımından yanaşması onun sintaktik cəhətdən xətti strukturunu nəzərdə tutmuş və söz birləşməsinin ilkin terminini - “phrase” statusunu öz kitabına daxil etmişdir. Odur ki, dilçilər “phrase” terminini amerikalı dilçilərə, “word group” termininin isə ingilislərə aid olduğunu qeyd edirlər.

Frazeoloji vahidin daxil olduğu dil paradigması üç struktur-semantik sintaqmdan ibarətdir: sərbəst söz birləşməsi, sabit söz birləşməsi və frazeoloji vahid. Sərbəst söz birləşməsi də sabit birləşmələr kimi leksik vahidlərdən ibarətdir və onlar bir neçə müstəqil mənalı sözün leksik və qrammatik cəhətdən birləşməsindən

---

⁶ Sweet, H. A new English Grammar, Logical and Historical / H.Sweet. – Oxford: At the Clarendon Press, – Part I. – 1900. – 534 p.

əmələ gələn söz birləşmələridir. Dil və nitq dixotomiyası sabitlik amili üzərində qurulmuşdur. Dil vahidi sayılan sabit vahidlər nitqdə müşahidə olunur. Nitq vahidi sayılan qeyri-sabit vahidlər isə nitqdə təsadüfi şəkildə yaranır və dildə mövcud deyillər.

Sərbəst söz birləşməsinin komponentləri arasında da əlaqələr var, onlar olmadıqda sabit birləşmələr də yaranmaz və nitq aktı mümkün olmaz.

Frazeoloji vahidlər də dildə mövcuddur və nitqdə reallaşır. Sabit söz birləşməsi və frazeoloji vahid kəskin fərqlənir. Frazeoloji vahidin daxilində artıq söz yoxdur, burada sözlər arasında etimoloji cəhətdən bağlılıq var. Məsələn, “ağzına su alıb oturmaq” frazeoloji vahidi heç də dilimizdə işlənən ağzına, su, alıb, oturmaq sözlərinin mənası ilə ölçülmür.

Frazeoloji ifadələrdən fərqli olaraq sabit söz birləşməsi məhz sözlərdən ibarətdir. Hazır forma və məzmununa malik olmaqla sərbəst söz birləşməsindən fərqlənir. Sabit söz birləşməsi nitqdə yaranmır, dildə mövcuddur, nitqdə işlənir. Frazeoloji və ya idiomatik ifadəni müəyyən nitq hissəsinə aid etdikdə ifadə üçün əsas sözü də müəyyənləşdirmək lazımdır. Lakin onda “əsas” sözün leksik mənası qrammatik mənası ilə düz gəlmir. Bir sıra ifadələrin leksik mənası ilə qrammatik quruluşu birlikdə götürüldüyündən belə ifadələrlə əsas sözü təyin etmək olur.

III yarımfəsildə **“Qanadlı ifadələr frazeologiyanın tərkib hissəsi kimi və onların səciyyəvi xüsusiyyətləri”** ndən bəhs edilir.

Həmcə kiçik, məzmunca dərin qanadlı ifadələr xalqın malik olduğu leksik sərvətin toplandığı yazılı abidələrin qədimliyinə şahidlik edir. Həyat və şəraitlə əlaqədar olaraq təkmilləşən, sabitləşən və nəhayət, qəlblərə düşüb, yaddaşlarda möhkəm kök salan qanadlı ifadələr frazeologiyanın bir qolunu təşkil edir və frazeoloji birləşmələrə xas ümumi cəhətlərə sahibdir.

1930-cu ildə dilçi alim S.Q. Zaymovski üç şərtə əsasən sərbəst söz birləşmələrinin qanadlı olmasını göstərmişdir:

1. qanadlı ifadənin bədi mənbəyi və ya kimliyinin üzə çıxma ehtimalı, yaxud artıq sübut edilmiş olduqda; 2. təkcə hamıya məlum olmaqla yox, dilin işlək fondunda olması şərti ilə; 3. işlənməsi müvəqqəti yox, uzunmüddətli olduqda Zaymovskinin fikrinə görə,

“qanadlı ifadələr” termininə aforizm anlayışını, “müəlliflərdən sitatlar”, epitetlər, ləqəblər, ayamalar, “nitqdən götürülmüş rəngarəng parçalar” aid edilir⁷”.

Qanadlı ifadələri başqa ifadələrlə müqayisə edən S.Q.Zaymovski onların: 1) çox işlək olması, 2) düz hədəfə düşməsi, 3) lakonikliyi, 4) atalar sözü və deyimlərdən fərqli olaraq yüksək bədii dairələrə mənsubiyyəti, 5) ilk mənbə ilə əlaqəsini təyin etmək imkanı olması və ya artıq məlum olan kimi fərqli əlamətlərini əsas götürür.

O.V.Berkova “qanadlı ifadələri” belə izah edir: “*Qanadlı ifadələr aforistikliyi və müdrikliyi, məna dərinliyi və dəqiqliyi ilə lakonik formada aydın və obrazlı surətdə dərin fikirləri, mürəkkəb vəziyyət və xarakterlərin məğzini yığcam təyin edir*”⁸.

Dünya karvansaradır, Həyat mübarizədir.

Beləliklə, göstərilənləri nəzərə alaraq, demək olar ki, qanadlı vahidlər hər bir müstəqil sabit dil vahidinə xas əlamətlərinə görə, diferensial xüsusiyyətlərə malik dil vahididir. Başqa müstəqil vahidlərdən fərqi isə qanadlı vahidlər mənbəyi və ya müəllifinin adı ilə bağlı xüsusi əlavə mənanın olmasıdır.

I fəslin dördüncü yarımfəslə **“Qanadlı ifadələr V.Skott üslubunun əsas komponenti kimi”** adlanır.

V.Skottun əsərlərində işlənmiş “qanadlı sözlər” mətnin məzmunu ilə möhkəm bağlıdır, onun ideyasına tabedir, onunla birləşərək ayrılmaz bir vəhdət təşkil edir. Qanadlı ifadələrin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onların tarixi dövrlə əlaqəsi məsələsidir. Bu tipli frazeologizmlərin real semantikasını açmaq üçün həmin tarixi dövrün səciyyəvi cəhətlərini bilmək vacibdir.

V.Vinoqradov ədəbi dilin inkişafında yazıçıların rolundan danışarkən qeyd edir: “*Hər bir sənətkar əsərlərində klassik ənənəyə, dildə mövcud olan daimi standart normalara sadıq qalmaqla yanaşı, özünəməxsus dərin, rəngarəng fərdi ifadə vasitələri də tapmalı,*

---

⁷ Займовский, С.Г. *Крылатое слово*. Справочник цитаты и афоризма / С.Г.Займовский. – Москва, Ленинград: Госиздат, – 1930. – 492 с.

⁸ Беркова, О.В. Крылатые слова и проблемы их лексикографирования: / диссертация ... канд. филол. наук / – Ленинград, 1991. – 161с.

yaratmalıdır”⁹. Bu mənada V.Skottun əsərlərinin hər fəslinə əlavə etdiyi epiqraflarda işlətdiyi “qanadlı ifadələr” onun qədim ingilis poeziyasının yaxşı bilicisi olmasını və üslubunun səciyyəvi xüsusiyyəti kimi özünü göstərir.

Tarixin dilə təsirini onun lüğət tərkibində müşahidə etmək kifayətdir və məlum olur ki, frazeoloji sistem də dilin ümumi inkişaf meyilləri daxilində inkişaf edir. Frazeologiyanın təşəkkülü dil kodunun qeyri-mütənəsnəbliyinin nəticəsi olduğu kimi, frazeoloji sistemin inkişafında ümumi təkamül meyillərinin nəticəsinə müvafiq şəkildə nümayiş olunur. Bir ictimai hadisə kimi dilin bir xüsusiyyəti də xalqın, ölkənin tarixində baş vermiş hər hansı az-çox mühüm hadisənin izlərini özündə mühafizə edib saxlamaqdır.

V.Skottun poemalarında, balladalarında və nəsr əsərlərində tiplərin dilində frazeoloji ifadələrin, zərbi-məsəllərin, atalar sözlərinin işlənməsi sənətkarlıq prinsipi - tipləşdirmə meyli ilə bağlıdır. Oxucunun yaddaşında ümumiləşmiş mənada həkk olunan tiplər fərdi dil xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Söz sənətkarının müvəffəqiyyətinin bir səbəbi də obrazların dil fərqliliyidir.

V.Skottun əsərlərində xalqın nümayəndələri təsvir edilərkən dialoqlara üstünlük verilir və hər obraz öz fikrini məhz nitq prosesində formalaşdırdığına görə hazır xalq ifadələri mühüm yer tutur. Deməli, avtomatikləşmə meyli ədibin yaradıcılığında güclüdür. Lakin bu heç də o demək deyil ki, aktuallaşma, yəni xalq ifadələrinə bənzər yeni ifadələr yaratmaq ədibin yaradıcılığına xas deyil. O, özü də yeni fərdi-poetik ifadələr yaradır. Onun əsərlərində hikmətamiz səciyyəli sentensiyalar geniş yer tutur. V.Skottun sentensiyaları dəyərli, mənalı, aydın və ümumiləşmiş dillər əzbəri olur. “Ayvənhəu” əsərində bədii sürətin dilində belə aforistik ifadələr işlənməmişdir. Atalar sözlərinə məxsus yığcamlıq V.Skott sentensiyaları üçün də səciyyəvidir. *Wag the world as it will ,a trick of the time*

Tədqiqatın II fəsilə “**V.Skottun əsərlərində “qanadlı ifadələr”in işlənmə dairəsi, mənbələrinə görə təsnifi və**

---

⁹ Виноградов, В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / Избранные труды. Лексикология и лексикография, – Москва: Наука, – 1977. – с. 140-161

tərcüməsi” adlanır və altı yarımfəsildən ibarətdir.

I yarımfəsildə **folklardan götürülmüş qanadlı ifadələr** təhlil edilmişdir.

Əsərin həqiqi məqsədini oxucuya çatdırma bilmək üçün mənşə etibarilə antik, yunan və Roma mifləri ilə bağlı frazeoloji vahidləri bütün bədii təsir qüvvəsi ilə verməyi bacarmaq çox əhəmiyyətlidir.

Məlumdur ki, tərcümə vasitəsilə dilə yalnız yeni sözlər, yeni istilah və tərkiblər deyil, yeni ifadələr, təriflər, cümlə quruluşu formaları da daxil olur. Bu, təbii bir haldır və bütün dillər kimi Azərbaycan ədəbi dilinə də öz təsirini göstərmişdir.

V.Skott çox zaman el içərisində topladığı əfsanələri bu və ya digər əsərlərində, xüsusilə nəsr ricətlərində verir, daha doğrusu, əfsanə, rəvayət vasitəsilə ricətə çıxır. Bu əfsanələr çox yerinə düşür. “Ayvenhəu” yazıçının əsərində təsvir etdiyi əsas mövzunu işıqlandırır, ona, elə bil, yeni mənə çaları gətirir. Beləliklə, yazıçı öz fikirlərini əyaniləşdirir.

İngilis dilinin frazeoloji ifadələrini araşdırarkən məlum olur ki, bir qrup rəvayətlər frazeologiyanın zənginləşməsində mənbə kimi iştirak etmişdir. Bu baxımdan “*dance attendance on*” – “*qulluq göstərmək*”, “*yaltaqlıq etmək*” (qədim Britaniyada gəlin toy mərasimlərində onu dəvət edən hər kəslə oynamalı idi); “*cut off with a shilling*” – “*varislikdən məhrum etmək*” (varislikdən məhrum olunmuş şəxsə yalnız bir şilling məbləğində pul ayırırdılar ki, səhvən onun unudulduğu deyilməsin). Bunlar rəvayətlərdən alınaraq ya olduğu kimi, ya da bəzi dəyişikliklə dilimizin frazeoloji sisteminə daxil edilmişdir.

II yarımfəsil **“Mədəni-tarixi proseslərlə bağlı qanadlı ifadələr”** adlanır. V.Skottun əsərlərində qeydə alınan qanadlı ifadələrin seçilməsi, qruplaşdırılması zamanı müşahidə edirik ki O, həmin mənbələrdən götürdüyü qanadlı ifadələrdən özünün ümumi poetik ideyasına uyğun şəkildə bəhrələnmə bilmişdir. Həmin qanadlı ifadələrin müasir Azərbaycan dilində verilməsi prinsipləri semantik və üslubi uyğunluğun gözlənilməsi şərti ilə ekvivalentliyin tapılması göstərir ki müvafiq tərcümə uğurludur.

Tərcümənin ekvivalent, analoq, təsviri kimi növləri ilə çox sayda ifadənin ekvivalenti verilmişdir. (*Ehtiyatlı ol iblis zəncirdən*

qurtuldu, Qara tənbel, Müqəddəs bayraq günü)

III yarım fəsil **“Dini ədəbiyyatlarda işlənmiş qanadlı ifadələr”** adlanır. Dini ədəbiyyatda işlənmiş və bir çox insanlara məlum olan qanadlı ifadələr bədii ədəbiyyatda işlənən sitat və iqtibas şəklində verilməklə, bir növ, xatırlama, didaktik, tərbiyəvi funksiya daşıyır. (Bu gecə artıq cənnətdə yatmış olacaqsan Xeyriyyəçilik insanın bir çox günahlarını pərdələyir) Bunların tərcüməsinin komik alınmaması üçün müasir sözlərin, ifadələrin işlənməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Məlumdur ki, hər xalqın ən qədim sözləri onların onqonlarının-tarıqlarının adlarından ibarət olur. Cəmiyyətin ilkin inkişaf pillələrində, əsərlərdə meydana çıxmış söz birləşmələri hər dilə xas and, alqış, qarğış səciyyəli olduqları üçün onlarda dini-mifik təsəvvürün nümunələri də geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

IV yarım fəsil **“Şekspir sözü intertekst dinamikasında”** adlanır. Bibliyadan sonra Şekspirin əsərləri frazeologizimlərin bolluğu ilə seçilir və ən çox sitat gətirilən əsərlərdəndir. Şekspirdən sonra həmin ifadələr başqa yazıçılar tərəfindən geniş şəkildə istifadə edildi və əlbəttə ki, ingilis dilinin zənginləşməsinə səbəb oldu. Şekspirin söz sərvəti qanadlı ifadələrlə zəngindir. Onun bir çox ifadələri zərbi-məsəl, aforizm kimi işlənir: Much ado about nothing. Where there is a will, there is a way. In the clout.

V yarım fəsildə **Latin və fransız dilindən götürülmüş “qanadlı ifadələr”** hissəsində latın və fransız dilindən götürülmüş “qanadlı vahidlər” təhlil edilmişdir. Bədii dildə əcnəbi söz problemi üslubi-linqvistik problem olmaqdan daha çox ədəbi-tarixi və ya mədəni-ictimai məsələdir. Alınma söz bir üslubi vasitə kimi bədii dilin şairanəliyini, poetizmini təmin edən fiqurlardandır. L.N. Tolstoyun məşhur kəlamı var: *“Şairanədir - demək, alınmadır”*. Aristoteldən bəri alınma sözlərin bu keyfiyyətinə görə qiymətləndirilməsi bir ümumi qanun şəklində almışdır. V. Skottun öz əsərlərində alınma sözlərə (Sub rose, Sub attum Nebulo Guidam) və ifadələrə yer verməsi sənətkarlıq məramı ilə səciyyələnir və bunlar emosional nitqdə, qafiyə funksiyasında, jarqon vəzifəsində, tipin nitqini fərdiləşdirmə-fərqləndirmə işində və s. işlədilmişdir.

Sonuncu yarım fəsil **“Orijinaldan yayınma və təhrif halları”**

adlanır. Burada V.Skottun əsərlərində işlənmiş qanadlı ifadələrin tərcüməsində leksik-semantik uyğunsuzluqlardan bəhs edilir. İndi isə bu əsərdə işlənmiş bəzi sərbəst ünsürlər haqqında öz fikrimizi bildirmək istərdik. İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, “Ayvənhəu” romanının əvvəlində “İthafnamə” verilmişdir. Burada müəllif bir çox romanda bəhs olunan problemlərə öz münasibətini bildirərək bu mövzuya müraciət etməsinin səbəbini geniş açıqlamışdır. Təəssüf ki, mütərcim “İthafnamə”ni tərcümə etməmişdir.

Hər bir fəslə verilmiş epigraf sərbəst tərcümə olunmuş, ifadələr düzgün tərcümə edilmiş, lakin poetik ritm və qafiyə transformasiyaya uğramamışdır. “Ayvənhəu” romanının tərcüməsini (mütərcim prof. Q. Bayramov) bütövlükdə uğurlu və keyfiyyətli adlandırmaq olar, burada V.Skottun yaradıcılıq tərzini, əsərin dil və üslub xüsusiyyətləri aydın şəkildə sezilir. Vasitəçi dilin, rus tərcüməçilərinin süzgəcindən keçməməsi hiss olunur. V.Skott əsərlərində hər şeyi ona doğma olan mühitə tabe edir. Bu amil tərcümə prosesində mütərcimdən tarixi dövrün gerçəklikləri haqda böyük bilgi tələb edir.

Dissertasiyanın III fəslə “**V.Skott nəsrinin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsində ekvivalentlik və adekvatlıq problemi**” adlanır. Bu fəsil beş yarımfəsilədən ibarətdir.

Birinci yarımfəsil “**Azərbaycanda tərcümənin tarixinə baxış**” adlanır və burada bir çox məşhur ingilis və ABŞ yazıçılarının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi dilimizin böyük daxili inkişafı kimi qiymətləndirilmişdir.

V.Şekspirin, V.Skottun, C.Bayronun, P.B.Şellinin, T. Drayzerin, C.Londonun əsərlərindəki mənə və forma gözəlliklərini yazıçılarımız Azərbaycan dilində əks etdirə bilirlərsə, bu dilimizin qüdrətli olduğunu göstərir.

Tərcümə yaradıcılıq işi olduğu üçün dilin dərin ehtiyat qüvvələrinin üzə çıxmasına, yeni söz və ifadələrin, atalar sözləri və məsəllərin, idiomatik ifadələrin yaranmasına yol açmışdır. Tarixi çox qədim olan tərcümə sənəti bugünkü yeni ictimai-siyasi şəraitdə xüsusi mənə və əhəmiyyət kəsb edir. Buna sübut hörmətli Prezidentimizin Nobel mükafatına layiq görülmüş, eləcə də başqa məşhur yazıçıların əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmək

haqqında müvafiq sərəncamıdır. İqtisadi-siyasi, sosial-ictimai əlaqələrin və multikultural münasibətlərin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edən tərcümə sənətinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi danılmazdır.

Azərbaycan tərcümə məktəbi XIX əsrin son dekadasından başlayaraq (Həşim bəy Vəzirov U.Şekspirin “Hamlet” faciəsini tərcümə etmişdi) ardıcıl surətdə ingilis ədəbiyyatına müraciət edir. Bir sıra nailiyyətlərimiz də göz qabağındadır. Son dövrlərdə V.Şekspirin əsərlərinin çap olunmuş ikicildliyi (orada U.Şekspirin 154 soneti və əsas pyesləri yer almışdır) C.Q.Bayronun altı poemasının daxil edildiyi toplusu, Ç.Dikkensin “Oliver Tvistin macəraları” romanı və digər nəşrlərlə yanaşı, folklor nümunələrindən və müxtəlif şair, yazıçı və dramaturqların əsərlərindən ibarət olan antologiya da Azərbaycan oxucusunun ingilis ədəbiyyatına olan böyük marağından xəbər verir. Əvvəllər həmin əsərlər yalnız ruscadan dilimizə çevrilirdisə, keçən əsrin altmışıncı illərindən başlayaraq tərcüməçilərimiz bu gün birbaşa orijinala müraciət edirlər. Dünya ədəbiyyatında Homer, Dante, Nizami, Şekspir, Balzak, Puşkin və s. nəhəng şairlərin dünyəvi fikirləri tərcümə vasitəsilə bəşəriyyətin fikir mənbəyinə çevrilmişdir. Tərcümənin tarixi bəşər tarixindəki yazının tarixi ilə bağlıdır. Müxtəlif müharibələr və ya yürüşlər zamanı əldə edilən qənimətlərdən biri də məğlub xalqın və yaxud qəbilənin yazılı abidələri olmuşdur. Qənimət kimi aparılan bu yazılar tərcümə olunaraq öyrənilmişdir. Pompey və Tasitin əsərlərində, cüzi də olsa, bu məsələyə toxunulmuşdur.

İ.Rəhimov “İkitərəfli tərcümə” əsərində yazır: “.....*Aydındır ki, bir dildə yazılmış mətn özü-özlüyündə dəyişməz qalır, başqa bir şəkllə çevrilmir, əslində ilk mətnlə yanaşı başqa bir dildə yeni mətn yaranır ki, bu da tərcümə adlanır. Tərcümədən danışarkən iki dil vahidlərinin arasındakı fərqləri nəzərdə tuturuq ki, bunlardan biri məxaz dil digəri isə tərcümə olunan dildir. ...*¹⁰” və s.

İkinci yarım fəsil **“Qanadlı ifadələrin transformasiyasının**

---

¹⁰ Rəhimov, İ. İkitərəfli tərcümə / İ.Rəhimov, V.Nağıyev. – Bakı: Azər nəşr, – 1972. – 88 s.

üsulları” adlanır.

Frazeologiya hər bir xalqın dünyagörüşü, dini təsəvvürləri, ətraf mühitə münasibəti, etik-fəlsəfi baxışları, məişət və təfəkkür tərzilə bağlı olduğu üçün onun bir qismini tərcümə etmək çətinlik törədir. Yad ifadəni resipiyent dilin daşıyıcısına çatdırmaq üçün tərcümənin təkcə dil aspektini deyil, mədəniyyətin də rolunu nəzərə almaq vacibdir.

Bədii ədəbiyyatın tərcüməsi obrazlı düşüncə, insan beyninin möcüzəsi – bədii təfəkkür və bu möcüzənin də möcüzəsi olan dilin həqiqətini, fəlsəfəsini duymağı tələb edir. İncəsənət obrazlı düşüncə tərzilə tələb etdiyi üçün obrazlılıq vasitələrinə bədii ədəbiyyatda geniş yer verilir.

Obrazlılıq yazıçı tərəfindən xüsusi vasitələrlə yaradılır: bu yazıçı dilinin emosionallığı, ahəngdarlığı, ritm əlvanlığı, intonasiya çoxçalarlığıdır. Odur ki, gərək mütərcim tərcümə edən zaman hər bir detallı nəzərə alıb müəllifin şəxsi üslubuna xələl gətirmədən əsərin real, həqiqi mənasını saxlamaqla bədii təsirini azaltmasın. Məşhur rus şairi və tərcüməçisi V.V. Kapnist yazırdı: *“Tərcüməni başlayan kəs boynuna eyni əskinazla olmasa da, eyni məbləğdə mütləq qaytarmalı olduğu borc götürmüş insan olur”¹¹.*

Sabit birləşmələrin mühüm bir növünü təşkil edən frazeoloji birləşmələr məcazilik əsasında yarandıqları üçün onların komponentləri öz lüğəti mənasında, ayrılıqda işlənir, bir monolit birləşmə şəklində çıxış edir. Frazeoloji birləşmələr müəyyən lüğəti mənaya malik olur, lakin bu mənə kontekstdə müəyyən modifikasiyalara uğrayır. Lüğəti mənə geniş və mücərrəd olduğundan onlar müxtəlif kontekstlərdə işlənə bilər, ancaq heç vaxt lüğəti mənə ilə kontekstual mənə arasında əlaqə qırılmaz.

Frazeoloji vahidlərin, xüsusilə qanadlı ifadələrin tərcüməsi olduqca çətinidir. Bu dil kateqoriyasını çox rəngarəng, stilistik baxımdan dolğun, müəyyən bir nitq üslubuna və nəhayət, milli səciyyəsinə görə tərcümə etmək asan başa gəlmir. Tərcümə və ya kalka olunaraq başqa dilə çevrildiyi halda semantik paralellərin

---

¹¹ Капнист, В.В. «Предисловие к переводам и подражаниям Горация» / В.В.Капнист. – СПб.: – 1910. – с.78

meydana çıxmasına səbəb olur.

Sabit söz birləşmələrini tərcümə etdikdə mənbə mətnin kommunikativ funksiyasını, mətn təhlili üçün vacib olan kontekstin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Kommunikativ situasiya amilləri ilə mətnin funksiyası reallaşdığı üçün mətndən xaric, və mətndaxili amillərə diqqət yetirilməlidir. İntratekstual amillər mətnin birbaşa özü ilə bağlıdır. Ekstratekstual amillər mətni oxunmamışdan qabaq, sadəcə olaraq mətnin işləndiyi situasiyanı müşahidə etməklə təhlil oluna bilər. Bir çox ingiliscə frazeoloji vahidlərə çoxmənalılıq və üslubi müxtəliflik xas olduğundan, onların başqa dilə transformasiyası çətinlik törədir.

Tərcümə zamanı frazeoloji ifadələri iki qrupa ayırırlar: 1. Orijinaldakı frazeoloji ifadələrin resipiyent (qəbul edən) dildə ekvivalenti olan və 2. Ekvivalentsiz frazeoloji ifadələr. Frazeoloji vahidləri transformasiya etdikdə müxtəlif üsullardan istifadə olunmuşdur. Ən çox işlənən üsullardan biri ekvivalent üsuludur. Bu yolla tərcümə zamanı məxəz dildəki frazeoloji ifadənin ifadə etdiyi məna və obrazlılıq hədəf dillə tam üst-üstə düşür. Bunlarda iki növ olur: 1. kontekstdən asılı olmayan yeganə qəbul edilmiş, eyni mənalı, daim işlənən ekvivalent. Bu termin Y.İ. Retsker tərəfindən irəli sürülmüşdür¹².

Eyni mənalı qanadlı ifadənin hədəf dildə verilməsi sözbəsöz tərcümədə müəyyən olur. Məsələn: *“Time is money – Zaman puldur, To promise the Moon -boş vəd vermək”*. Ekvivalent dedikdə, monoekvivalent və ya tam ekvivalent terminləri işlənir. Monoekvivalent frazeoloji ifadənin yeganə mümkün olan tam ekvivalentini nəzərdə tutur.

Beynəlmiləl (internasional) xarakterli “qanadlı ifadələr” vahid prinsipə əsasən, bir neçə dildə işlənməsinin zəruriliyini nəzərdə tutur. Məsələn, A. Frinta belə hesab edir ki, *“internasional termin” dünyanın bütün “mədəni dillərində” işlənən sözdür*¹³.

---

¹² Ретцер, Я.И. О закономерных соответствиях при переводе на родной язык // Вопросы теории методики учебного периода. Сб. – Москва: Изд-во Акад. Пед. Наук. РСФСР, – 1950. – с.156-183

¹³ Фринта, А. Славянская филология. – Москва: ЧІ. – 1958. – с. 127

Üçüncü yarımfəsildə **“V.Skottun əsərlərində mədəni-tarixi və milli koloritin Azərbaycan dilinə tərcümədə ifadəsi”**nin təhlili verilmişdir.

Ədəbiyyatda və incəsənətdə milliliyi əks etdirmək həqiqəti, zamanı bədii surətlər vasitəsilə təsvir etmək deməkdir. Milli xüsusiyyətin əsas göstəricisi bədii dildir. Bədii dilin imkanları tükənməz və müxtəlifdir. İncəsənətin milliliyi onun xalqla bağlılığından irəli gəlir və milli kolorit dedikdə, biz bir xalqa xas olan xüsusiyyətləri nəzərdə tuturuq.

V.Skottun əsərlərində milli koloritin üslubi əhəmiyyəti böyükdür. Bədii yaradıcılıqda istifadə edilən dilin quruluş xüsusiyyəti ilə əlaqədar milli koloritin göstəriciləri olan söz və ifadələr müəllifə öz doğma ölkəsinin və xalqının bütün inkişaf dövrlərindəki ictimai quruluş və məişət tərzinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini açmağa və göstərməyə kömək edir. Bura “qanadlı” ifadələri, atalar sözü, idiomlar, nida sözlər, məsəllər və s. aid etmək olar. Milli koloriti əks etdirən qanadlı vahidlər parlaq və inandırıcı şəkildə yazıçıya bu və ya digər dövrü təsvir etməyə, hadisə və xarakterlər haqqında canlı təsəvvür yaratmağa kömək edir. Bir sıra ingilis müəllifləri kimi, V.Skott da əsərlərində dini dəyərlərin, ayinlərin, bayramların, mərasimlərin həmçinin din xadimlərinin obrazlarının təsvirini vermişdir ki, bu da birbaşa milli özünəməxsusluqdan bəhs edir. *“O, my lord -Aman Allah, I crave you pardon¹⁴ – Üzr istəyirəm My wisest Rebecca -ağıllı qızım “*

Dördüncü yarımfəsil **“V.Skottun əsərlərində aforistik “qanadlı ifadələr”** adlanır. Təsirli, obrazlı, tərbiyəvi söz xalq arasında sürətlə yayılır, dillər əzbəri olur, atalar sözü səciyyəsi kəsb edir. Əslində,elə hər bir atalar sözü bir atanın, babanın, şairin, filosofun yaradıcılıq məhsuludur. Ümumiləşmiş aforistik ifadələr V.Skottun əsərlərində xüsusi yer tutur.*(Make the hay while the sun shines, Second thoughts are the best)* Müxtəlif mənşəli və funksiyalı kiçik həcmli mətnlər tərcümə zamanı eyni yanaşmanı tələb edirlər.

---

¹⁴ Skott, Valter. Ayvənhəu [roman] / V.Scott. – Tərcümə edən Q.Bayramov. – Bakı: Şərq-East, – 2013. – 520 s.

Biz bu mətnləri müstəqil, xüsusi tip kimi diqqətə cəlb etməyimizlə onların məna və forma baxımından birliyini və xüsusi müstəqil kommunikativ vəzifə yerinə yetirdiyini nəzərə almışıq.

Kiçik həcmli mətnlərin informasiya mənbəyi müəllif (məsəllər, qanadlı sözlər) və ya xalqdır (atalar sözü). Mətnlə tanış olduqda verilən məlumatın obyektivliyini qəbul edirik. Çatdırılan informasiyanın koqnitiv mahiyyəti iki cür müəyyənləşir: 1) mətnin mənbəyi və onun resipiyenti üçün ümumi mötəbər baza olan şəraitə uyğun kontekstlə; 2) hər bir insanın həyat təcrübəsinə görə təqdim olunan informasiyanın dəqiqliyini qəbul etməsi ilə.

Dissertasiyanın III fəslinin sonuncu yarım fəslə “**Epiqraf-mikromətdə qanadlı ifadələr**” adlanır.

V. Skottun dili sadə və səlis olub, canlı xalq dilinə əsaslanır. Tiplərin fərdi xüsusiyyətləri ilə verilməsi, onların öz şüur, peşə, sənət və milli mənsubiyyətinə görə müxtəlif bədii dildə danışdırılması onun əsərləri üçün səciyyəvidir. Bu əsərlər üçün xarakterik olan ümumi cəhətlərdən biri də hadisələrin bəzən ayrı-ayrı başlıqlar altında fəsillərə bölünməsi və əksər hallarda epiqrafla verilməsidir.

*“Thus, like the sad presaging raven, that tolls
The sick man’s passport in her hollow beak,
And in the shadow of the silent night
Doth shake contagion from her sable wings;
Vex’d and tormented, runs poor Barrabas,
With fatal curses towards these Christians”*¹⁵ Jew of Malta .

*“Gələcəkdən bəd xəbər verən qarğatək
Xəstənin pasportunu dimdiyində tutaraq
Qara qanadlarıyla xəstəlik yayaraq
Lal gecənin qaranlığında uçur;
Xristianları bərk-bərk lənətləyərək
Yazıq Barrabas dəhşət içində qaçır”*.Epiqraf Kristofer

---

¹⁵ Sir Walter Scott. Ivanhoe. Oxford World’s Classics / W.Scott. – Oxford: Oxford University Press, – 2008. – 582 p.

Marlonun “*Malta Yəhudisi*” əsərindəndir .

Epigraf kimi seçdiyi sözləri müəllif ingilis, şotland, dünya klassiklərindən, İncildən, folklordan götürür, bəzi hallarda isə özü yaradır. Ədibin roman və povestlərində çox zaman tiplərin dili ilə ifadə olunan şeirlərə də rast gəlirik ki, bunların da müəllifi əksər hallarda yazıçı özü olur.

“Ayvənhəu” əsərində olduğu kimi, “Kventin Dorvard” romanında da V.Skott çox sitat işlətmişdir. Gətirilən sitatlar müəllifin ədəbi zövqündən, həm də əsərin ideyasından xəbər verir. Maraqlıdır ki, V.Skott elə bil həmin əcnəbi yazıçıların gözü ilə nəzər salır, hadisələri onların ədəbi meyarı ilə saf-çürük edir, dəyərləndirir. Tərcümə nəzəriyyəsinə görə maksimal tərcümə vahidi mətn götürülür. Deməli, aforizmlər cümlə qismində frazeoloji mətn ekvivalentidir. (Under the ribs of death -Olümün ayağında)

Fəlsəfi aforizmlər (təriflər və ya aksiomlar) və didaktik aforizmlər (qeydlər) dildə cümlə və ya mətn şəklində reallaşan obyektiv inikas fenomenidir. Dilin lüğət fondunu müdrik söz və ya fikir ehtiyatları ilə təmin edən bu dil vahidləri nümunəsində klišeləşmə (sitatlaşma) hadisəsi- mətnin frazeolojiləşməsi baş verir.

Müşahidələr göstərir ki, tərcümə prosesində cümlə tipli frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq, epigraflar daxil olduqları mühitə uyğun tərcümə edilir və onların transformasiyası “sərbəst ” metodla həyata keçir.

Dissertasiyada aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

Araşdırmamızda milli tərcüməşünaslığımızın dəqiq konseptual göstəricilərə malik olduğu aşkar edilmiş və aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir .

1. “Ayvənhəu” romanının əsasında apardığımız bu tədqiqatdan və buradakı müşahidə və müqayisələrdən aydın olur ki, prof.Q.Bayramov bu romanı xüsusi istedadla tərcümə etmiş və tərcümədə əsərin milli ruhunu verməyə nail olmuşdur. “Kventin Dorvard” əsəri isə rus dilindən tərcümə olunduğu üçün bir sıra orijinaldan yayınma və təhrif halları nəzərə çarpır.

2. V.Skottun həm originaldan həm də rus dilində tərcümə olunmuş əsərlərində əsərlərindən ümumilikdə yüzlərlə QV qeydə alınmışdır.Onların bir qismi in həm semantik həm də struktur

baxımından tam ekvivalenti digər bir qisminin isə semantik baxımdan ekvivalenti digər bir qisminin isə struktur üslubi cəhətdən analoqu Azərbaycan dilində də müəyyən edilmişdir

3. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki V.Scottun originaldan tərcümə olunan əsərlərində qanadlı ifadələrin işlənmə tezliyi daha intensiv və rəngarəngdir.

4. V.Scottun romanlarında qeydə alınmış qanadlı ifadələrin transformasiyası zamanı idiomlar və idiomatik ifadələr üstünlük təşkil edir və onların əksəriyyəti müasir ingilis ədəbi və onun dialektlərində işlənməkdədir.

5. Epiqraflarda 40-dan çox Qİ işlənmişdir ki, orijinaldan tərcümə daha uğurlu olduğu üçün 9 qüsurlu, təkrar (başqa müəllifin) tərcümədə isə 21 qüsurlu müşahidə edilmiş və daha uyğun variantlar göstərilmişdir. Səhvlərin əksəriyyəti tərcüməçilərin Qİ-ni səthi dərk etməsindəndir ki, bu da çox zaman əsas mənanın - mətnin təhrifinə gətirib çıxarmışdır.

6. Aforizmlərin, atalar sözlərinin və başlıqların (koqnitiv informasiyanın ötürülməsini təmin edən mətn başlıqlarından başqa, məsələn, elmi mətn, təlimat və s.) ən gözə çarpan xüsusiyyəti onlarda olan estetik informasiyanın özünəməxsusluğudur.

7. Müəllif folklordan götürülmüş, tarixi, dini və Şekspirin əsərlərində işlənmiş Qİ-lərə üstünlük verir. Söz oyunu və kalamburlar eksperssivlikdən məhrum olub neytral üslubda transformasiya edilir. Əsərlərdəki realilər, əsasən, folklorla bağlı predmet və ənənələri bildirdikləri üçün transliterasiya yolu ilə verilmiş, sonra isə kitabın sonunda şərhilərlə təmin edilmişdir.

8. Beynəlxalq səviyyədə yayılmış hamı tərəfindən başa düşülən elementləri olduğu kimi saxlamaqla beynəlmiləl Qİ transformasiyası kalka üsulu ilə verilmişdir. Qİ-lərin semantikasında və obrazlılığında ümumilik, müxtəlif xalqlarda oxşar əşya, hadisə və əhvalatların mövcudluğu tərcümədə ekvivalentlik və ya analoq yaratmağa imkan vermişdir.

9. Qİ dil ifadəri kimi təkrar-ışlənməsi çeviklik, mütəhərriklik və operativliklə əlaqədardır. Ekvivalentsiz frazeologizmlər sayca çoxluq təşkil edir. Qİ-nin qısa etnoqrafik şərh (mənbə, müəllif) tərcümənin ekvivalentliyini təmin edir.

10. İngilis Qİ-lərinin transformasiyasının ən böyük qrupunu analoqlar və lakunalar təşkil edir. Bu, dillərin spesifikasiyası, mədəniyyət, həmçinin həmin dillərin daşıyıcıları arasında bilavasitə əlaqənin olması ilə izah olunur. Bir çox hallarda Qİ tərcüməçi tərəfindən müəyyən dəyişikliklərə (okkazonal) məruz qalır. Eksklamator Qİ-lər mənalı, ekspressiv, emosional çalarlı leksik birləşmələri sərbəst ifadələr kimi transformasiya olunur.

11. Qİ-lərin tematik qrupları arasında ümumiliklər yerinə yetirdiyi funksiyaların universallığı ilə bağlıdır. Qİ-lərin obrazlılığını artırmaq üçün bədii əsərlərin dilində frazeoloji kontaminasiyadan da istifadə edilir. Bu zaman komponentlərin sırasına əlavə leksik ifadələr artırılır.

12. Qİ-lərin üslubi imkanları həm də diaxron xarakter kəsb edir. Qİ-lərin inkişaf mərhələsində müəllif və mənbənin göstərilməsi tədricən azalır. Onların epigraflarda işlənməsi müəllifin ideyasına diqqəti yönəldir və onun transformasiyası fəslin mövzusunun özündə ehtiva etdiyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

13. Qİ dil ifadəsi kimi başqa frazeoloji ifadələrə xas olan linqvistik xüsusiyyətlərinə görə xüsusi bir lay təşkil edir və bu kimi əlamətlərlə yanaşı onlardan fərqli olaraq müəllif və mənbələrinə bağlılıqları ilə seçilir və bu da tərcümədə mühüm şərt kimi özünü göstərir.

14. Ekvivalent və ya variant uyğunluğu olmadıqda təsviri (izahedici) tərcümə üsulu tətbiq edilir. Bu da haşiyədə əsərin sonunda-şərh və qeydlərlə verilir. Tərcümə zamanı koloriti saxlamaq naminə tərcüməçi üslubi priyom kimi əcnəbi dil elementlərini öz izahedici ifadəsi ilə kompensasiya edir. Bu əcnəbi Qİ-lərin əksəriyyəti arxaik formadadır, klişeləşmiş ifadələrin kalkasıdır, bu cür ifadələr başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində təkrarlanır, yəni hər iki variant işlənir.

15. İfadələrdə milli dil elementləri transkripsiya və ya transliterasiya vasitəsilə verilir. Birinci halda, mənbə dil ifadəsinin qrafik forması, ikinci halda isə onun dil ifadəsinin örtüyü, yəni tələffüzü, tərcümə dilində verilmişdir. Qİ məxsus olduğu müəllifin məqsədini, yaradılma məramını düzgün müəyyən etdikdə onun informativ-kontekstual dəyərini tam başa düşüb uğurlu

transformasiyaya nail olunur. Tərcüməçi dillərin frazeologizm sisteminə nüfuz edib öz dilində “yenidən yaratmaqla” dilin hazır qəlib ifadələr fondunu zənginləşdirmişdir. Qİ variativliyi yeni eyni tipli frazeoloji modellərin meydana çıxmasına zəmin yaratmışdır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müxtəlif elmi məcmuələrdə çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Hikməti sözlər və onların müxtəlif növlərinin dildə işlənmə xüsusiyyətləri // “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illik yubileyinə həsr olunmuş “Türk epos düşüncəsi yazılı abidələrdə” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: ADPU, – 9–20 noyabr, – 2015, – s. 166-175

2. Qanadlı ifadələr vacib dil elementi kimi // Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: ADPU, – 26–27 noyabr, – 2015, – s.262-266

3. Qanadlı ifadələrin linQüistik strukturu və funksional xüsusiyyətləri // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX Respublika konfransının materialları, – Bakı: ADNSU, – 2016, – s. 210-213

4. “Qanadlı ifadə”lərin səciyyəvi xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2017. № 1 (101), – s.88-91

5. Azərbaycan frazeologiyasında qanadlı sözlərin tədqiq tarixi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. № 3, – s.168-174

6. Qanadlı ifadələrin struktur sabitliyi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri – Bakı: BSU, – 2017, – s.118-121

7. Источники «крылатых выражений» в произведениях В.Скотта // – Алматы: Вестник Казахского Национального Педагогического Университета имени Абая, серия филологическая, – 2017. №1, – с.217-221

8. Эпиграф в произведениях Вальтера Скотта // Материалы V международной научно-практической конференции «Научные исследования в сфере гуманитарных наук: открытия XXI века» – Пятигорск: Пятигорский Государственный Университет, – 2017, – с.118-122

9. Frazeologizmlərin qrammatik kateqoriyalar üzrə qruplaşması // - Bakı: Qızlar Universitetinin elmi əsərləri, – 2017. № 3 (31), – s.30-33

10. Volter Skott yaradıcılığında dini ədəbiyyatdan götürülmüş “qanadlı vahidlər” // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı – 24-25 oktyabr, – 2017, – s. 185-282

11. Valter Skott yaradıcılığında latın və fransız mənşəli qanadlı ifadələr // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXII Respublika Elmi Konfransının Materialları, – Bakı – II cild, – 2019, – s. 228-230

12. Qanadlı sözlərin frazeologiyada mövqeyinə dair // – Bakı: Axtarışlar, – 2019. c.10, № 2, – s.101-105

13. Yabancı eserlerin çevrəsi zamanı ulusal özelliklerin korunması // Al-Farabi 5. Beynəlxalq Sosial elmlər konfransı, – Bakı – 1-4 Avqust – 2019, – s. 154-156

Dissertasiyanın müdafiəsi 19 aprel 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 18 mart 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14.03.2022
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 37 125
Tiraj: 100